

Valense 1981. Na ovo pitanje može se dati samo hipotetičan odgovor i to poredeći slične istorijske procese idejne erozije. Što je kontekst poređenja sličniji to su i zaključci pouzdaniji.

Sa stanovišta ocene uloge političkog vrha kod objašnjenja se uočavaju dva osnovna pristupa: (1) imanentni sa tezom o neizbežnom slomu koji vrh nije mogao da spreči, i (2) istorijski, sa gledanjem o presudnom uticaju naročite kombinacije više tokova (kumulativni učinak, pogrešna politika ili slučajno podudaranje dezintegrativnih procesa). Prvi tzv. "pristup fatalne greške" (Malia-Pipes) polazi od toga da je SSSR od nastanka bio osuđen na slom. Drugi "Gorbačov-faktor pristup" ističe da je Gorbačov bio istinski reformista pokušavajući da objasni i to zašto se perestrojka otela kontroli (Brown, Jowitt). Harvardski istoričar R. Pajps tvrdi da se u krajnjoj liniji SSSR raspao zbog inherentne slabosti, nestabilnosti i fatalne osetljivosti na šok (spoljni i unutrašnji), koji bi otporniji režimi inače izdržali. Poraz u Avganistanu, Černobil i Gorbačov su tek slučajni činoci (Pipes 2000). U ovoj shemi slučajni činoci očigledno su apriorististički potcenjeni. Ubedljiviji su analitičari koji upozoravaju da je poraz u Avganistanu posredno potkopao javnu podršku sovjetskoj agresivnoj spoljnoj politici sprečavajući Moskvu da skrši "kontrarevoluciju" u Poljskoj. Na sličan način i Černobil je dodatno ojačao zaokret ka antinuklearnoj politici. Posrednog tumačenja kod imanentnog pristupa, po pravilu, nema. Tako Pajps, slično Bžežinskom, samouvereno tvrdi da su Avganistan i Černobil "incidentni uzroci" koji su mogli delovati samo na trošnom političkom telu koje se ne može porediti sa SAD koje su izdržale Vijetnam. Još manje je ubedljiva Pajpsova tvrdnja da je treći primer "incidentnog uzroka" – Gorbačov, bio slabi političar koji nije bio sposoban da se odluči između progressa i stabilnosti (Pipes 2000). Pajpsu nasuprot, Ken Džovit naziva Gorbačova sovjetskim Ataturkom, dodajući, da je kojim slučajem Andropov poživio možda bi SSSR još uvek bio u koruptivnom otomanskom obličju i ne bi doživio svog reformatora. Slična je i Braunova ocena, da je zasluga Gorbačova to što su se tako krupne promene zbile mirno, sa tako malo nasilja. Bez Gorbačova bi to teklo svakako mnogo krvavije i sporije (Brown 1996). Za razliku od ostalih sovjetoologa Arči Braun ističe odlučujuću ulogu unutrašnjeg ličnog faktora – Gorbačov, i to u povlačenju iz Avganistana i Istočne Evrope, u okončanju hladnog rata i uvođenju perestrojke i glasnosti. Naziva ga "jednim od najvećih ruskih reformista".

Ocena uloge Gorbačova povezana je i sa određenjem ključne tačke promene. Dok Braun tvrdi da je već u leto 1989, još pre dolaska Jeljcina, sistem prestao da bude komunistički, s druge strane M. Malia u imanentnom duhu piše da su i "veliki potresi 1989-91" pokazali "da je komunizam nepopravljiv" (Uhler 1997). Ali zašto je došlo do sloma? Zašto SSSR 1945. iscrpljen ratom, sa više od 25 miliona mrtvih i razorenim kolhoznom privredom, suočen sa kapitalizmom pod atomskim naoružanjem tada nije slomljen, i zašto Staljin onda nije razmišljao o Buharinu niti ponovo čitao Bernštajna? Neuverljiv je Fireov odgovor, da je SSSR opstao zahvaljujući manipulativnom antifašizmu. S druge strane zašto se Gorbačov 1985. kada je imao moćnu vojnu silu, lager i ekonomiju poduhvatio reformi? Dakle, determinizam trajanja SSSR-a krio je i neki drugi važan oslonac osim ekonomske uspešnosti (epohalna svest, sovjetski patriotizam, žar utopije itd.). U tumačenju sloma nije korisna ni hipoteza (M. Rush) da su reforme potekle iz samog vrha vlasti ali da nisu imale sreće. Džovit je blizak Bajmeovom kritičkom mišljenju da je sovjetski slom bio istinsko iznenađenje, ali i da je isuviše američkih sovjetoologa radilo na tome da još više uveća ovo iznenađenje.